

Paweł T. Skoczykłoda

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

ORCID: 0000-0001-5611-2042

pawel.skoczykloda@wp.pl

Narzędzia odszukiwania znaczenia w interpretacji prawa i interpretacji Pisma Świętego¹

Instruments for the identification of meaning in secular law and Holy Scripture

Niniejszy artykuł ma na celu zestawienie narzędzi interpretacyjnych stosowanych w nauce interpretacji Pisma Świętego w Kościele katolickim ze sposobami wykorzystywanymi w wykładni prawa pozytywnego. Poczynione rozważania ukazują, że interpretacja Biblii i wykładnia prawa, pomimo pozornie dalece idącej odmienności, są w wielu miejscach podobne, a nawet tożsame. Jest tak, ponieważ egzegeci świętych Pism oraz prawnicy niezmiennie często wykorzystują zasady hermeneutyczne oparte na podobnych, wręcz jednakowych założeniach. Wszystkie narzędzia i sposoby, które mogą nam przybliżyć właściwe znaczenie tekstu są pożądane. Pozwala to uznać, że sposób, w jaki tekst Biblii jest interpretowany nie tylko może utwierdzić naukę prawa w jej dotychczasowych intuicjach, ale może ponadto rzucić nowe światło na to, jak prawo może być interpretowane. Interpretacja stanowi zjawisko o charakterze uniwersalnym – zawsze polega ona na ustalaniu intencji autora tekstu. Różnica pomiędzy interpretacją zachodzącą wobec tekstów z różnych dziedzin sprowadza się do użytych w tymże procesie narzędzi. Każdy sposób ustalania intencji powinien być rozważony, skoro na szali leży odczytanie tekstu w sposób prawidłowy.

Słowa kluczowe: narzędzia interpretacyjne; interpretacja prawa; egzegeza; Pismo Święte; intencja.

¹ Niniejszy artykuł powstał na podstawie fragmentu pracy magisterskiej pt. „Interpretacja Pisma Świętego a interpretacja prawa” napisanej pod kierunkiem prof. dr. hab. Zygmunta Tobora, a obronionej w 2021 r. na Uniwersytecie Śląskim w Katowicach. W tym miejscu chciałbym wielce podziękować Panu Profesorowi za okazaną pomoc, życzliwość i wszelkie uwagi.

This article aims to compare the interpretative instruments used in the interpretation of the Holy Scripture in the Catholic Church with the methods employed in the interpretation of positive law. The considerations presented demonstrate that, despite their seemingly vast differences, biblical exegesis and legal interpretation are at points similar or even identical. It is because interpreters of sacred texts and legal scholars very often apply hermeneutical principles based on comparable, if not equivalent, assumptions. All tools and methods that can help us uncover the proper meaning of a text are desirable. This allows us to conclude that the way biblical texts are interpreted can not only reinforce legal scholarship in its existing intuitions but may also shed new light on how the law can be interpreted. Interpretation is a universal phenomenon—it always involves determining the author’s intention. The difference between interpreting texts from various fields comes down to the tools used in the process. Every method of discerning intention should be considered, given what is at stake: a correct reading of the text.

Keywords: interpretative tools; law interpretation; exegesis, Holy Scripture; intention.

Wprowadzenie

Interpretacja jest drogą, którą musi przebyć każdy chcący odszukać właściwe rozumienie badanego tekstu². Polega ona w gruncie rzeczy na poszukiwaniu śladów działalności, które pozostawił po sobie autor badanej wypowiedzi³. To owe ślady wiodą ku ustaleniu rzeczywistego znaczenia⁴. Wybierając się w podróż ku jego ustaleniu, interpretator musi dysponować całym szeregiem narzędzi interpretacyjnych, które umożliwiają mu uchwycenie znaczenia analizowanej enuncjacji. Owe narzędzia,

² Mowa tu zarówno o interpretacji Pisma Świętego, jak i interpretacji prawa, zob. A. Bielska-Brodziak, *Interpretacja tekstu prawnego na podstawie orzecznictwa podatkowego*, Warszawa 2009, s. 15; J.S. Duvall, J.D. Hays, *Grasping God’s Word. A Hands-On Approach to Reading, Interpreting and Applying the Bible*, Grand Rapids 2012, s. 39. Wszak, jak się zauważa: „Interpretacja jest aktywnością, którą próbuje się wyjaśnić na gruncie wielu dyscyplin naukowych”, A. Bielska-Brodziak, *Śladami prawodawcy faktycznego. Materiały legislacyjne jako narzędzie wykładni prawa*, Warszawa 2017, s. 39.

³ Por. S. Fish, *The Intentionalist Thesis Once More*, [w:] G. Huscroft, B.W. Miller (red.), *The Challenge of Originalism. Theories of Constitutional Interpretation*, Cambridge 2011, s. 116.

⁴ Por. A. Bielska-Brodziak, *Śladami prawodawcy faktycznego...*, s. 62.

zwane też dyrektywami wykładni, choć często odmienne w różnych dziedzinach nauki, niejednokrotnie opierają się na tych samych założeniach.

Z dzisiejszej perspektywy można jednoznacznie oświadczyć, że sposoby wyjaśniania (narzędzia, techniki, kanony interpretacyjne) wszelakich obiektów – wytworów umysłu ludzkiego w różnych dziedzinach nauki – są (pomimo pewnych oczywistych różnic) dalece zbieżne. Nie inaczej jest w przypadku interpretacji prawa czy interpretacji Pisma Świętego. Obie z nich mają za zadanie odnalezienie właściwego sensu tekstu pisanego⁵. Stąd wynikają oczywiste podobieństwa, które (obok pewnych różnic) zostaną tu wykazane.

Zasadniczym celem niniejszego opracowania jest próba ukazania kluczowych narzędzi pomocnych w odnalezieniu sensu Pisma Świętego, co zostanie uczynione w komparycji do technik wypracowanych w nauce prawa; obie wymienione cieszą się bowiem niezwykle długą, bogatą i doskonale udokumentowaną historią interpretacji, co pozwoliło wykształcić sprawdzone metody wyjaśniania sensu analizowanych obiektów⁶.

Podjęte deliberacje stanowić będą pogłębienie dotychczas podjętych w tej mierze refleksji⁷. Zaproponowana zostanie jednakże odmienna optyka, wyrażająca się w *stricte* intencjonalistycznym zapatrywaniu na proces wykładni. Dopiero takie podejście, podzielane zarówno przez egzegezę biblijną, jak i część doktryny prawniczej, pozwala zrozumieć istotę narzędzi interpretacyjnych, jak również ich rolę w odkrywaniu znaczenia badanego tekstu.

⁵ Należy jednak podkreślić, że nauka prawa, jak i hermeneutyka biblijna przyjmują różne zapatrywania na rozumienie tego, jaką interpretację należy uznać za „właściwą”, „należytą” czy „rzeczywistą”. Wiele opracowań prawniczych nie rozstrzyga, jakie znaczenie jest właściwe, tylko dostarcza narzędzi mających do zamierzonego celu prowadzić. Zob. J. Stelmach, *Współczesna filozofia interpretacji prawniczej*, Kraków 1995, s. 15–22; Z. Ziemiński, *Teoria prawa*, Poznań 1997, s. 97–98. Generalnie można wskazać aż 6 rozumień terminu „znaczenie” tekstu prawnego. Zob. R.H. Fallon Jr., *The Meaning of Legal “Meaning” and Its Implications for Theories of Legal Interpretation*, „The University of Chicago Law Review” 2015, vol. 82, s. 1235–1308. Natomiast w Kościele już w pierwszych wiekach ukształtowały się dwie największe szkoły interpretacyjne. Pierwsza z nich – aleksandryjska, której czołowymi przedstawicielami byli Klemens Aleksandryjski, Orygenes, Eugeniusz z Cezarei, a także Justyn, Ireneusz oraz Tertulian, kładła nacisk na poszukiwanie duchowego sensu Biblii. Tymczasem druga – antiocheńska, reprezentowana przez Theodora i Diodora, skupiała się na dosłownej interpretacji Świętej księgi. Zob. J.N.D. Kelly, *Początki doktryny chrześcijańskiej*, Warszawa 1988, s. 62–67.

⁶ Zob. W. Yarchin, *History of Biblical Interpretation. A Reader*, Peabody MA 2004; W. Litewski, *Historia źródeł prawa rzymskiego*, Kraków 1989, s. 40; W. Rozwadowski, *Prawo rzymskie*, Poznań 1992, s. 30.

⁷ B. Dębski, *Różne teksty – podobna wykładnia. Interpretacja prawa a interpretacja Biblii*, „Archiwum Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej” 2016, nr 1, s. 5–11.

Narzędzia odszukania znaczenia tekstu

Punktem wyjścia niniejszych rozważań jest przyjęcie, że interpretacja sprowadza się do ustalenia intencji autora analizowanej wypowiedzi. Nie należy bynajmniej uznawać owej optyki za kontrowersyjną; jest to bowiem pogląd powszechnie przyjmowany w egzegezie biblijnej, która od wieków poszukuje znaczenia tekstu, które zamierzył dla niego Boski Prawodawca⁸. Podobnie w nauce prawa istnieje ugruntowane stanowisko, że znaczenie tekstu należy utożsamiać z intencją ustawodawcy⁹. Poszukując tej intencji, interpretator powinien opierać się na wszelkich śladach przez twórcę pozostawionych¹⁰. Nawet w przypadku gdy interpretator nie jest w stanie w sposób jednoznaczny określić intencji, to powinien przynajmniej ją uprawdopodobnić; tak więc interpretacja jest w istocie procesem uprawdopodobniania intencji prawodawcy¹¹. Dokonuje się tego przy użyciu wypracowanych na przestrzeni wieków zobiektywizowanych kryteriów, czyli narzędzi interpretacyjnych, będących metodami odszukiwania prawdziwego znaczenia tekstu. Owe narzędzia mogą bardziej lub mniej przybliżać nas do odnalezienia intencji autora, jednak rozsądny interpretator nie może ignorować żadnego z nich, jeśli chce odszukać tę intencję, tym samym rozumiejąc tekst w sposób poprawny.

Jako że prawodawca może wyrażać swoją wolę na różne sposoby i to na wielu poziomach, odczytanie jego intencji także może dokonywać

⁸ Zob. Augustyn, *De doctrina Christiana – O nauce chrześcijańskiej*, Warszawa 1989, I, 41, s. 45; Hieronimus, *‘Liber Apolog. ad Pammach., Epist.’* 49, 17, 7 (PL 22); J. Drozd, J. Homerski, *Zasady katolickiej interpretacji Pisma Świętego*, [w:] J. Homerski (red.), *Wstęp ogólny do Pisma Świętego*, Poznań – Warszawa 1973, s. 307; Jan Paweł II, *Przemówienie w setną rocznicę ogłoszenia Encykliki ‘Providentissimus Deus’ i w pięćdziesiątą rocznicę encykliki ‘Divino Afflante Spiritu’*, [w:] Papieska Komisja Biblijna, *Interpretacja Pisma Świętego w Kościele*, Poznań 1994, s. 15. Pogląd ów został zresztą przyjęty jako oficjalny w prawodawstwie soborowym. Zob. Sobór Watykański II, *Konstytucja dogmatyczna o Objawieniu Bożym ‘Dei Verbum’*, Watykan 1965, pkt 6–11.

⁹ Jest to teza przedstawicieli intencjonalizmu prawniczego, zgodnie z którym dokonywanie interpretacji oznacza poszukiwanie intencji prawodawcy. Samo prawo zaś oznacza tyle, co jego intencja. Szerzej na temat intencjonalizmu prawniczego w literaturze polskiej zob. Z. Tobor, *W poszukiwaniu intencji prawodawcy*, Warszawa 2013; Z. Tobor, *Pisma wybrane. Prawo – interpretacja – intencja*, (red.) A. Bielska-Brodziak, T. Pietrzykowski, S. Tkacz, Warszawa 2022. Z kolei bogata literatura amerykańska dostarcza nam następujących opracowań zasługujących na szczególne wyróżnienie: S. Fish, *There is No Textualist Position*, „San Diego Law Review” 2005, vol. 42, s. 629–650; S. Fish, *Intention is all There is. A Critical Analysis of Aharon Barak’s Purposive Interpretation in Law*, „Cardozo Law Review” 2008 vol. 29, s. 1109–1171.

¹⁰ Z. Tobor, *W poszukiwaniu intencji...*, s. 224–225.

¹¹ „Thus, the process of interpretation is essentially a probability estimation of congressional intent, and interpretive tools can only assist in this estimation”; B.G. Slocum, *The Importance of Being Ambiguous. Substantive Canons, Stare Decisis, and the Central Role of Ambiguity Determinations in the Administrative State*, „Maryland Law Review” 2010, vol. 69, s. 805.

się w oparciu o liczne kryteria¹². Podobnie w przypadku interpretacji Pisma spotykamy się z różnorodnymi sposobami objawiania przez Stwórcę prawd, wszak: „Wielokrotnie i na różne sposoby przemawiał niegdyś Bóg do ojców naszych przez proroków [...]”¹³. Fakt, że Bóg wyrażał się na różne sposoby, presuponuje wielość narzędzi interpretacyjnych, za pomocą których wola ta może być należycie odczytana. Za pomocą tychże narzędzi Bóg pozwala swych prawd szukać i ostatecznie je znaleźć.

W dalszej części artykułu zostaną przedstawione najważniejsze narzędzia interpretacyjne stosowane do wykładni Biblii w zestawieniu z narzędziami używanymi na gruncie interpretacji pozytywnego prawa świeckiego. Trzeba mieć jednak na względzie, że niektóre z opisywanych narzędzi służących do poprawnego odczytania tekstu świętych Ksiąg oparte są przede wszystkim na wierze. Podkreśla się bowiem, że czytanie Pisma Świętego w Kościele nigdy nie jest li tylko czynnością techniczną, ale zawsze dokonuje się w związku z życiem duchowym czytającego¹⁴. Opisane poniżej reguły wykładni o charakterze teologicznym nie powinny być przez interpretatorów *a priori* deprecjonowane, gdyż w istocie „teologia jest wykładnią”¹⁵, czyli sztuką refleksji nad tym, co zostało powiedziane i pomyślane przez Boga¹⁶.

¹² Por. R. Sarkowicz, *Poziomowa interpretacja tekstu prawnego*, Kraków 1995, s. 61 i n.; M. Matczak, *Dwupoziomowość języka prawnego w derywacyjnej koncepcji wykładni i jej znaczenie dla współczesnych sporów w anglosaskiej teorii interpretacji prawniczej*, [w:] A. Choduń, S. Czepita, (red.), *W poszukiwaniu dobra wspólnego. Księga jubileuszowa Profesora Macieja Zielińskiego*, Szczecin 2010, s. 129–140.

¹³ Hbr 1,1 – ten, jak i wszelkie następne fragmenty biblijne przytaczać będę w postaci sigłów biblijnych w ślad za: *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu [Biblia Tysiąclecia]*, Poznań 2002, s. 14–16.

¹⁴ Benedykt XVI, *Posynodalna adhortacja apostolska 'Verbum Domini' – O słowie Bożym w życiu i misji Kościoła*, Watykan 2010, pkt 30. Jak bowiem stwierdziła Papieska Komisja Biblijna, nawiązując do zasady przyjętej we współczesnej hermeneutyce, „Właściwe zrozumienie tekstu biblijnego jest dostępne tylko dla tego, który osobiście przeżył to, o czym mówi tekst”, Papieska Komisja Biblijna, *Interpretacja Pisma Świętego w Kościele*, Poznań 1994, s. 65. W ten sposób uwydatniony zostaje związek między życiem duchowym czytelnika a jego skutecznością interpretacyjną: „W miarę jak umacnia się życie Duchem Świętym czytelnika tekstów natchnionych, pogłębia się też zrozumienie rzeczywistości, o której mówią te teksty”. Papieska Komisja Biblijna, *Interpretacja Pisma...*, s. 66. Z drugiej strony brak wiary może zupełnie uniemożliwiać odkrycie właściwego znaczenia danego passusu Pisma, skoro przypowieści biblijne „były celowo konstruowane tak, aby ich znaczenie pozostało ukryte przed sercem wypełnionym niewiarą” E.J. Bargerhuff, *Opowiadania biblijne, które wyrwane z kontekstu są często błędnie interpretowane*, Warszawa 2021, s. 222. W końcu przy lekturze Pisma to wiara przemienia się w jego rozumienie. Zob. J. Ratzinger, *Świętego Bonawentury teologia historii*, Lublin 2010, s. 13.

¹⁵ J. Ratzinger, *Prawda w teologii*, Kraków 2005, s. 108.

¹⁶ J. Ratzinger, *Prawda w teologii...*, s. 121.

2.1. Tekst

Rozważań na temat źródeł właściwego znaczenia nie sposób rozpocząć inaczej – absolutnie podstawowym źródłem odkrycia sensu każdej wypowiedzi jest tekst. On stanowi pierwszy i najważniejszy dowód na intencję autora. Skoro „Tekst prawny jest szczególnym wyrazem autorytetu i legitymacji prawodawcy [...]”, staje się centrum, „wokół którego dzieje się społeczna rzeczywistość prawa”¹⁷. Linda Jellum stwierdziła niegdyś dobitnie, że pierwszym krokiem w procesie interpretacji zawsze jest czytanie tekstu ustawy¹⁸. „Z konieczności każda wykładnia musi się rozpocząć od analiz językowych”¹⁹; dopiero gdy to nie wystarczy, należy poszukiwać innych dowodów intencji. Podobnie wypowiedział się Benedykt XVI, jasno wskazując ową kluczową zasadę interpretacji: „na pierwszym miejscu: rozważmy bardzo pilnie słowa Pisma”²⁰. Tekst powszechnie określany jest jako główny i najmocniejszy nośnik intencji prawodawcy. Właśnie dlatego to od niego należy rozpocząć poszukiwania znaczenia²¹. Choć z pewnością stanowi on najważniejszy nośnik znaczenia, trzeba pamiętać, że jest „tylko jednym ze środków do osiągnięcia celu”²².

W polskiej kulturze prawnej niemal powszechnie przyjmowany jest paradygmat oparcia się na tekście ustawy celem zrozumienia zawartej w niej treści²³. Literalne rozumienie ma stanowić punkt wyjścia w dyskursie interpretacyjnym każdego przypadku²⁴. Tożsame zapatrywanie

¹⁷ T. Spyra, *Granice wykładni prawa. Znaczenie językowe tekstu prawnego jako granica wykładni*, Kraków 2006, s. 34. Por. M. Matczak, *Imperium tekstu. Prawo jako postulowanie i urzeczywistnianie świata możliwego*, Warszawa 2019, s. 37.

¹⁸ „The first step in the interpretation process is always (1) read the statute, (2) Read the Statute, (3) READ THE STATUTE!”, L.D. Jellum, *The Art of Statutory Interpretation. Identifying the Interpretative Theory of the Judges of the United States Court of Appeals for Veterans' Claims and the United States Court of Appeals for the Federal Circuit*, „University of Louisville Law Review” 2010, vol. 49, s. 63.

¹⁹ A. Bielska-Brodziak, *Orzecznictwo NSA w sprawach podatkowych. Językowa granica wykładni*, „Rzecz Prawny” 2006, nr 2, s. 87.

²⁰ Benedykt XVI, *Verbum Domini...*, pkt 54. Por. Augustyn, *De Genesi ad litteram. Imperfectus liber* (PL 34) VIII, 7, 13; Leon XIII, *Encyklika 'Providentissimus Deus' – o studium Pisma Św.*, Watykan 1893, pkt 15.

²¹ L.M. Solan, *Opportunistic Textualism*, „University of Pennsylvania Law Review PENumbra” 2010, vol. 158, s. 231–232. Por. L.M. Solan, *The Language of Statutes*, Chicago – London 2010, s. 104.

²² A. Bielska-Brodziak, S. Tkacz, Z. Tobor, *Kilka uwag o wykładni prawa karnego*, „Studia Prawnicze” 2009, nr 3, s. 121.

²³ Zdaniem niektórych autorów – subsydiarność pozajęzykowych metod wykładni, które pomocniczo mogą być użyte dopiero, gdy znaczenie językowe nie jest jasne bądź akceptowalne. Zob. T. Spyra, *Granice wykładni prawa...*, s. 95.

²⁴ Por. J. Kowalski, *Wstęp do nauk o państwie i prawie*, Warszawa 1970, s. 118; A. Scalia, *A Matter of Interpretation. Federal Courts and the Law – New Edition*, Princeton 2018, s. 16–18.

bardzo często prezentuje także orzecznictwo²⁵. Należy jednak nadmienić, że w naukach prawnych poprzez ustalanie treści prawa (w oparciu o tekst prawny) nie rozumie się wyłącznie odwoływania się do warstwy literalnej wybranych zdań czy pojedynczego zdania, ale ponadto kwestię gramatyki²⁶, miejsce przepisu w strukturze aktu prawnego, tytuł aktu, działu lub rozdziału aktu prawnego, zmiany w akcie prawnym oraz w końcu milczenie prawodawcy²⁷. Co więcej, nie można zapominać o tym, że każdy tekst należy czytać w jego kontekście, gdyż jak mawiają lingwiści: „Tekst bez kontekstu jest tylko pretekstem”. Mając powyższe na uwadze interpretator zanim przystąpi do czynności interpretacyjnych musi uprzednio „[...] «znaleźć» pewne aspekty świata, które uważa za istotne dla zrozumienia wybranego fragmentu tekstu”²⁸. Tak wybrany kontekst może zmodyfikować bowiem jego rozumienie tekstu. Dla prawników „najlepszy jest kontekst pochodzący od samego twórcy prawa, a więc kontekst materiałów legislacyjnych (oczywiście pod warunkiem, że będzie on zawierał poszukiwane informacje)”²⁹. Z racji na to, że jest to kontekst pochodzący od samego prawodawcy, istotnie wzrasta jego doniosłość interpretacyjna.

Również w przypadku interpretacji Biblii podstawą jest oparcie się na rozumieniu dosłownym, jednak wciąż przy uwzględnieniu, że „Kluczem do odpowiedniej interpretacji jest zrozumienie tego, co autor miał na myśli, posługując się tym konkretnym wyrażeniem lub słowem”³⁰. Aby to ustalić, egzegezie pozostaje bazowanie jedynie na samym tekście; opierając się na nim, każdy pojedynczy *passus* Pisma Świętego należy czytać kontekstowo – najpierw w odniesieniu do zdania, potem akapitu, rozdziału, części księgi i całej księgi; w końcu zaś z uwzględnieniem ogółu ksiąg Biblii. Jest ona bowiem najbliższym kontekstem dla każdego

²⁵ Zob. np. wyrok WSA w Gliwicach z dnia 25 maja 2009 r., III SA/Gl 68/09, LEX nr 505763, w którym sąd stwierdza: „należy zauważyć, że w piśmiennictwie i judykaturze przyjęto, że wśród możliwych reguł interpretacji tekstów prawnych pierwszeństwo posiada wykładnia językowa”. Także NSA w licznych orzeczeniach stawia tezę o pierwszeństwie i priorytetowym charakterze wykładni językowej, czego konsekwencją jest subsydiarne traktowanie wobec niej „pozostałych rodzajów wykładni”, np. wyrok NSA z dnia 18 grudnia 2000 r., III SA 3055/99, LEX nr 46052; uchwała NSA z dnia 20 marca 2000 r., FPS 14/99, ONSA 3/2000, poz. 92.

²⁶ Zob. zwłaszcza: M. Zeifert, *Gramatyka przepisu jako przesłanka decyzji interpretacyjnej*, Katowice 2019.

²⁷ Z. Tobor, *W poszukiwaniu intencji...*, s. 224–258.

²⁸ Z. Tobor, *Strategia interpretacyjna jako środek komunikacji prawodawcy i sądów*, „Państwo i Prawo” 2019, nr 11, s. 60.

²⁹ A. Bielska-Brodziak, *Po co prawnikom materiały legislacyjne?*, „radca.pl, Kwartalnik Okręgowej Izby Radców Prawnych w Katowicach” 2017, nr 3, s. 22–23.

³⁰ E.J. Bargerhuff, *Opowiadania biblijne...*, s. 223.

pojedynczego fragmentu³¹. Bez odniesienia do kontekstu, literalne rozumienie konkretnego fragmentu może prowadzić do „fałszywych wyobrażeń” na temat jego znaczenia³².

Techniką interpretacyjną bazującą na tekście, która znajduje szczególne zastosowanie na gruncie biblistyki, jest skrutacja (z łac. *scrutatio*, czyli: „badanie”, „poszukiwanie”, „przeszukiwanie”, „docieranie dokąds”, „zglębianie”). Polega ona na czytaniu świętej Księgi z wykorzystaniem odnośników biblijnych do innych jej Ksiąg. Pismo jest bowiem księgą zwartą, wewnątrznie spójną i stanowi jedność pod względem treściowym. Dlatego też jedne miejsca w jego tekście mogą służyć objaśnianiu innych³³. Podstawę tej metody stanowi przekonanie, że „Pismo wyjaśnia samo siebie”, czego źródła upatruje się na samych kartach Biblii³⁴. Jej fragmenty są przeto zawsze ze sobą powiązane, a czytając je i porównując ze sobą, można zrozumieć przesłanie, które natchnione Dzieło sobą niesie. Opisywana metoda pozwala odkryć znaczenie niewyrażone wprost w jednostce redakcyjnej danej perykopy, które ujawnia się nam dopiero poprzez odniesienie do innych fragmentów. Powstała w ten sposób synteza skrutowanego pojęcia może stanowić klucz do znaczenia określonego terminu w konkretnym miejscu i niejednokrotnie może zupełnie zmienić wydźwięk badanego fragmentu.

Mechanizm skrutacji jest znany i stosowany także na gruncie prawa pozytywnego jako interpretacja poprzez definicje w uwikłaniu. Przywołana konstrukcja polega na podawaniu definiowanego słowa w różnych kontekstach, tzn. w kontekstach różnych przepisów prawnych³⁵. Interpretator musi wydobywać elementy definiensa zawarte w rozrzuconych po systemie prawnym przepisach, aby je złożyć i tym samym odkryć pełne znaczenie badanego wyrażenia. Nie zawsze jednak prawnik może w pełni swobodnie korzystać z tego narzędzia, ponieważ w systemie prawnym występują rozliczne definicje legalne, będące najsilniejszą – bo niedająca się przełamać – dyrektywą interpretacyjną³⁶. Z tegoż powodu nie

³¹ Por. W. Grudem, *Right and Wrong Interpretation of the Bible. Some Suggestions for Pastors and Bible Teachers*, [w:] T.A. Wilson, L. Ryken (red.), *Preach the Word. Essays on Expository Preaching. In Honor of R. Kent Hughes*, Wheaton 2007, s. 54–75.

³² Orygenes, *O zasadach*, Warszawa 1979, IV, II, 2, s. 337. Por. Orygenes, *Przeciw Celsusowi*, Warszawa 1986, VI, 70, s. 332 oraz VII, 18, s. 350.

³³ T. Jelonek, *Wprowadzenie do lektury Biblii*, Kraków 2007, s. 136.

³⁴ J 5,39: „Badacie Pisma [z łac. *Scrutamini Scripturas*], ponieważ sądzicie, że w nich zawarte jest życie wieczne: to one właśnie dają o Mnie świadectwo”.

³⁵ J. Wróblewski, *Zagadnienia teorii wykładni prawa ludowego*, Warszawa 1959, s. 222.

³⁶ M. Zieliński, *Wykładnia prawa. Zasady – reguły – wskazówki*, Warszawa 2017, s. 205.

jest uprawnione swobodnie określanie znaczenia zwrotu stanowiącego definicję legalną³⁷.

Bez względu, czy mowa o Biblii, czy też o prawie, odnoszenie się do innych fragmentów tekstu dotyczących tego samego pojęcia wynika z przeświadczenia, że niektóre wydarzenia i pojęcia są tak bogate w treści, że nie da się ich zamknąć „w klatce” jednego opisu – wymagają one dwóch albo większej ich liczby³⁸. Dlatego też różnie przedstawione w ewangeljach deskrypcje tych samych wydarzeń pozwalają je pełniej zrozumieć³⁹. Pozwala to uznać, że pomimo spisania w czterech wersjach, Ewangelia w rzeczywistości jest jedna⁴⁰.

Podobnie na gruncie prawa: nie jest niczym dziwnym istnienie czasem kilku definicji legalnych tego samego pojęcia, jako że każda z nich reguluje jego znaczenie z innej perspektywy (na potrzeby określonej ustawy)⁴¹. Trzeba mieć jednak na uwadze, że odnosząc analizowany tekst ustawy do innych aktów prawnych, interpretator może czasem stwierdzić pewne sprzeczności pomiędzy zestawionymi fragmentami. Uważa się, że owo ryzyko nie występuje natomiast przy skrutacji Pisma Świętego, które, mając Boga za autora, cieszy się szczególną jednolitością terminologiczną⁴².

Problemem interpretacyjnym, nienapotykanym przy wykładni prawa pozytywnego, jest nadto konieczność zbadania języka oryginału konkretnego fragmentu Dzieła⁴³, historii i okoliczności jego powstania, osiągniętego wówczas poziomu wiedzy czy w końcu środowiska powstania księgi. W szczególności pojawia się tu pytanie o osobę autora, jego pochodzenie, wykształcenie, pozycję społeczną i warunki, w jakich znajdował się w czasie pisania natchnionego Dzieła⁴⁴. W perspektywie tej nie tracą

³⁷ Odrębnym problemem pozostaje fakt, że niejednokrotnie definicje legalne same mogą wymagać wykładni. Zob. A. Bielska-Brodziak, *Kłopoty z definicjami legalnymi*, [w:] O. Bogucki, S. Czepita (red.), *System prawny a porządek prawny*, Szczecin 2008, s. 166–169.

³⁸ Por. K. Gebert, *54 komentarze do Tory*, Kraków 2003, s. 173.

³⁹ Por. D.L. Lungan, J.S. Kloppenborg, *Problem synoptyczny*, [w:] W.R. Framer (red.), *Międzynarodowy komentarz do Pisma Świętego. Komentarz katolicki i ekumeniczny na XXI wiek*, Warszawa 2000, s. 1113–1114.

⁴⁰ F. Blachnicki, *Nam została powierzona Ewangelia*, Kraków 2007, s. 13.

⁴¹ Tak jest chociażby w przypadku pojęcia przedsiębiorcy definiowanego aż sześciokrotnie w polskich przepisach prawach. Zasadniczą rolę odgrywa definicja przedsiębiorcy zawarta w art. 431 kodeksu cywilnego, jednak kolejne definicje znajdziemy w art. 4 ust. 1 prawa przedsiębiorców, dalej w art. 2 ustawy o zwalczaniu nieuczciwej konkurencji, w art. 4 ustawy o ochronie konkurencji i konsumentów, art. 3 ust. 1 pkt 3 prawa własności przemysłowej i w końcu w art. 6 ust. 1 pkt 9 prawa geologicznego i górniczego.

⁴² Por. H. Muszyński, *Słowo natchnione. Zarys teologicznych treści natchnienia biblijnego*, Kraków 1983, s. 23–24.

⁴³ Pismo Święte było bowiem spisywane w trzech językach, czyli w starożytnym hebrajskim, grece antycznej (tzw. grece *koine*) oraz w języku aramejskim.

⁴⁴ Por. T. Jelonek, *Wprowadzenie do lektury...*, s. 98.

sensu fragmenty Biblii traktujące o geocentrycznej budowie świata, stałości gatunków, ziemi jako tarczy unoszącej się na oceanie, czy słońcu zatrzymującym się na polecenie proroka. Trzeba być bowiem świadomym, że były one spisane zgodnie z wiedzą naukową właściwą swojej epoce. Stanowią więc jedynie obraz świata, jaki jawił się ludom ówczesnym⁴⁵.

Z zasadą oparcia się na tekście łączy się także konieczność uwzględnienia zastosowanego w konkretnym przypadku gatunku literackiego, co jest niezbędne do odszukania intencji hagiografa. „Ponieważ [...] w Piśmie świętym Bóg przemówił przez ludzi na sposób ludzki, interpretator Pisma świętego, chcąc poznać to, co Bóg zechciał nam przekazać, powinien starannie dociekać, co hagiografowie rzeczywiście zamierzali powiedzieć i co przez ich słowa spodobało się Bogu ujawnić”⁴⁶. Toteż interpretacja nie może abstrahować od form literackich, w których pisarz natchniony zdecydował się zawrzeć Boże orędzie. Ów wymóg wynika z faktu, że „Pismo Święte jest dziełem literackim i odnajdujemy w nim te same środki stylistyczne i metody pisarskie, jak w literaturze powszechnej”⁴⁷. Jak zauważono: „By zdobyć właściwe zrozumienie tego, co święty Autor chciał na piśmie wyrazić, trzeba zwrócić należyłą uwagę tak na owe zwyczaje, naturalne sposoby myślenia, mówienia i opowiadania, przyjęte w czasach hagiografa, jak i na sposoby, które zwykło się było stosować w owej epoce przy wzajemnym obcowaniu ludzi z sobą”⁴⁸. Używając tych właśnie form znanych człowiekowi, zechciał się Bóg objawiać swemu ludowi. Każda z nich stanowi konwencję danej wypowiedzi, którą trzeba odpowiednio odczytać⁴⁹. Na kartach Pisma Świętego możemy odnaleźć: kronikę, przypowieść, psalm, pieśń, list, prorocstwo, wizję, wyrocznie, błogosławieństwo, przekleństwo, dokument, biografię, mit, legendę, ewangelię, hymn, kodeks prawny, kazanie, przypowieść, aforyzm, bajkę, lamentację, historię etiologiczną i wiele, wiele innych. Każdy z wymienionych gatunków wymaga od egzegety odmiennego podejścia do interpretacji danego fragmentu, wszakże indywidualny charakter poszczególnych form

⁴⁵ T. Jelonek, *Wprowadzenie do lektury...*, s. 68. Por. F.V. Manning, *Biblia – Dogmat, mit czy tajemnica?*, Warszawa 1973, s. 14–20.

⁴⁶ Sobór Watykański II, *Dei Verbum...*, pkt 12.

⁴⁷ *Katechizm Kościoła Katolickiego*, Poznań 1994, pkt 110.

⁴⁸ Sobór Watykański II, *Dei Verbum...*, pkt 12.

⁴⁹ J. Sacks, *Genesis. The Book of Beginnings*, New Milford 2009, s. 16. Por. T. Jelonek, *Wprowadzenie do lektury...*, s. 47.

implikuje konieczność poszukiwania właściwego znaczenia tekstu w nieco odmienny sposób⁵⁰.

Na gruncie współczesnego prawa pozytywnego trudno doszukiwać się różnych gatunków literackich. „To, co natychmiast daje się zauważyć, przy lekturze tekstu prawnego, w porównaniu do tekstu [...] Pisma Świętego, to jego niezwykle uboga forma literacka. [...] bogactwo zastosowanych tam środków literackich jest nieporównywalne do stosowanych w tekstach prawnych”⁵¹. Pomimo tego powszechnie przyjmuje się, że w systemie prawa stanowionego mogą istnieć szczególne grupy aktów, które wymagają odrębnego traktowania, czyli interpretacji dokonanej przez interpretatora. Przykładowymi aktami ilustrującymi powyższe są ustawy podatkowe⁵² i karne⁵³ (obie tworzące całe odrębne gałęzie prawa) tudzież Konstytucja⁵⁴. Na marginesie rozważań pozostaje kwestia normatywnego charakteru preambuły aktów prawnych, która także podlega odmiennym zasadom dokonywania wykładni.

W końcu ostatnią uwagą, którą należy poczynić, aby w sposób odpowiedni odczytywać tekst orędzia biblijnego jest zauważenie, że tekst taki ma charakter dynamiczny, to znaczy zawiera idee, które na przestrzeni dziejów podlegały modyfikacjom. Ową dynamikę należy zatem uwzględnić przy interpretacji tekstu. Przykładowo starotestamentalna zasada „oko za oko, ząb za ząb” (trzykrotnie występująca w Piśmie, każdorazowo w większych zbiorach norm – kodeksach prawnych⁵⁵) zdaje się zachęcać czytelnika do stosowania przemocy. Jednakże „sam fakt istnienia trzech wielkich kodeksów [zawierających powyższą zasadę – dop. P.T.S.] jest już wyraźnym znakiem, że prawo starotestamentalne nie jest czymś statycznym, wiecznie tak samo obowiązującym, lecz podlegającym

⁵⁰ A. Läßle, *Od egzegezy do katechezy*, t. 1: *Stary Testament*, Warszawa 1985, s. 24–27. Por. R.B. Zuck, *Basic Bible Interpretation*, Wheaton 1991, s. 126–135.

⁵¹ R. Sarkowicz, J. Stelmach, *Teoria prawa*, Kraków 1996, s. 75.

⁵² Zob. chociażby R. Mastalski, *Wykładnia prawa podatkowego*, [w:] *Prawo podatkowe*, Warszawa 2021, s. 89–132; B. Brzeziński, *Wykładnia prawa podatkowego*, [w:] *Prawo podatkowe. Zagadnienia teorii i praktyki*, Toruń 2017, s. 507–550.

⁵³ R. Zawłocki, *O metodzie interpretacji przepisów prawa karnego*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2004, z. 4, s. 81–96.

⁵⁴ Zob. S. Wronkowska, *O niektórych osobliwościach konstytucji i jej interpretacji*, [w:] M. Smolak (red.), *Wykładnia konstytucji. Aktualne problemy i tendencje*, Warszawa 2016, s. 15–37; S. Wronkowska, *O swoistości wykładni konstytucji. Uwagi kolejne*, „Przegląd Konstytucyjny” 2018, nr 1, s. 12–25.

⁵⁵ Wj 21,24; Kpł 24,20 i Pwt 19,2.

zmianom uwarunkowanym historycznie⁵⁶. Omawiane fragmenty trzeba więc odczytywać w perspektywie rozwoju idei biblijnej, która poczynając od wspomnianej regulacji mającej ograniczać prawo do zemsty, poprzez nakłanianie do przebaczenia⁵⁷, ostatecznie zostaje sprowadzona do nakazu przebaczenia „nie 7, lecz 77 razy”⁵⁸. Intencją Boskiego prawodawcy było bowiem stopniowe (uzasadnione potrzebą adaptacji prawa przez ludzi) ograniczanie przemocy, ażeby w jak najpełniejszym zakresie chronić zdrowie i życie człowieka⁵⁹. Uwzględnienie rozwoju, który prowadzi do modyfikacji regulacji prawnej, jest niezmiernie istotne, ponieważ zmiana w prawie jest jednym z najistotniejszych przejawów intencji prawodawcy⁶⁰. Sądy, powołując się na argument ze zmiany przepisów, często nazywają go odwołaniem się do „wykładni historycznej”⁶¹. Oparcie się na powyższym rodzaju interpretacji nawiązuje do koncepcji prawodawcy racjonalnego, w której każda zmiana legislacyjna musi mieć swoje racjonalne uzasadnienie. Nie sposób przeto pominąć kwestii zmiany prawnej bądź też twierdzić, że owa zmiana nie miała żadnego znaczenia, wszak prowadziłyby do wniosku o nieracjonalnym działaniu ustawodawcy. Tymczasem „Taka dyrektywa wykładni jest niedopuszczalna, albowiem tylko założenie celowego i rozumnego działania prawodawcy daje możliwość prowadzenia rzetelnej wykładni prawa. Jeżeli więc normodawca wprowadza zmiany w brzmieniu przepisu, to z reguły oznacza to także zmianę jego treści”⁶².

Tak więc bez wątpienia pierwszy i najważniejszy krok w interpretacji to analiza języka tekstu⁶³. W większości przypadków lingwistyczne

⁵⁶ G. Szamocki, „*Oko za oko, ząb za ząb*”. *Formuła talionu w biblijnym prawie Izraela*, „Studia Gdańskie” 2004, t. 17, s. 44. O ile we wskazanych kodeksach wspomniana zasada nie podlegała istotnym zmianom, o tyle fakt trzykrotnego regulowania materii, zawierającej w znacznej mierze tożsame elementy, wskazuje, że musiało to wiązać się z modyfikacją wcześniej ukazywanych ludowi praw Bożych.

⁵⁷ Por. np. Ps 51,8.

⁵⁸ Mt 18,22.

⁵⁹ G. Szamocki, „*Oko za oko...*”, s. 55.

⁶⁰ Zob. wyrok SN z dnia 16 lutego 2012 r., III KK 253/11, OSNKW 9/2012, poz. 90. Por. Z. Tobor, *W poszukiwaniu intencji...*, s. 242. Por. A. Bielska-Brodziak, Z. Tobor, *Zmiana w przepisach jako argument w dyskursie interpretacyjnym*, „Państwo i Prawo” 2009, z. 9, s. 18–32.

⁶¹ Np. wyrok NSA z dnia 1 lipca 2014 r., II FSK 1066/14, LEX nr 1494487: „Sąd przychylił się do argumentacji, iż także *wykładnia historyczna* art. [...] wskazuje, że celem ustawodawcy nie było [...]”. Szerzej na ten temat zob. Z. Tobor, *Wykładnia historyczna*, [w:] Z. Tobor, *Prawo – interpretacja – intencja...*, s. 44–53.

⁶² Wyrok SN z dnia 16 stycznia 1996 r., I PRN 100/95, OSNP 14/1996, poz. 199.

⁶³ „The first, and most important, step in legal interpretation is not moral, social, or political, but linguistic”; S. Soames, *Interpreting Legal Texts. What is, and What is not, Special about the Law*, [w:] S. Soames, *Philosophical Essays. Vol. 1: Natural Language. What It Means and How We Use It*, Princeton 2008, s. 422.

badania przepisu wystarczą, aby go należycie odczytać⁶⁴. Jeżeli jednak interpretator natrafi w procesie interpretacyjnym na trudności chociażby w postaci niejasności, wieloznaczności, klasyfikacji czy milczenia tekstu, analiza samej litery prawa okaże się niewystarczająca. Wówczas nieodzowne okaże się odwołanie do kolejnych narzędzi odkrycia znaczenia.

2.2. Postrzeganie przedmiotu analiz jako całości

Dokonawszy egzegezy, interpretator może rozpocząć czynności interpretacyjne w ramach hermeneutyki biblijnej, skupiającej się na poszukiwaniu sensu duchowego lektury⁶⁵. Dzieje się to poprzez patrzenie na Dzieło natchnione nie tylko jako na księgę ludzką, ale także Bożą; tak pojmowana hermeneutyka prowadzi do zrozumienia treści objawionej przekazanej w tekście. Pierwszym krokiem w jej ramach jest rozpatrywanie Biblii jako całości⁶⁶. Należy więc „zwracać uwagę przede wszystkim na «treść i jedność całego Pisma świętego». Jakkolwiek byłyby zróżnicowane księgi, z których składa się Dzieło święte, jest ono jednak jednym Pismem ze względu na jedność Bożego zamysłu”⁶⁷. Opisane zapatrywanie nazywane jest dziś metodą kanoniczną; wynika z niej konieczność uwzględniania kontekstu zachodzącego pomiędzy poszczególnymi częściami zdania, wypowiedziami (zdaniami), a nawet całym ich zespołem. Nawet pojedyncze wersety biblijne każdorazowo występują w ramach szerszego zbioru, w którym zachodzą różnorakie zależności. Mają one wpływ na proces interpretacji, gdyż „Pismo Św. nie jest zbiorem tekstów pozbawionych związków między sobą; jest to swoista kolekcja świadectw stanowiących jedną wielką tradycję”⁶⁸. Na omawianej płaszczyźnie powinna być w sposób szczególny dokonywana ocena relacji zachodzących pomiędzy księgami Nowego i Starego Testamentu; wzajemne powiązanie obu tych części jest tak ścisłe, że „Stary Testament nie może być zrozumiany bez Nowego ani Nowy bez Starego”⁶⁹, ponieważ razem tworzą

⁶⁴ Są to tzw. łatwe przypadki interpretacyjne. Zob. Z. Tobor, *Krótką opowieść o szczęśliwym, zakłopotanym i nieszczęśliwym interpretatorze*, [w:] A. Mróz, A. Niewiadomski, M. Pawelec (red.), *Prawo, język, media*, Warszawa 2011, s. 105–107. Por. R. Dworkin, *Hard Cases*, „Harvard Law Review” 1975, vol. 88, s. 1057–1109.

⁶⁵ R.E. Brown, S.M. Schneiders, M. Wojciechowski, *Hermeneutyka biblijna*, [w:] R.E. Brown, J.A. Fitzmyer, R.E. Murphy, S. McEvenue, A.J. Levoratti, D.L. Dungan (red.), *Katolicki komentarz biblijny*, Warszawa 2001, s. 1796–1810.

⁶⁶ J.N.D. Kelly, *Początki doktryny...*, s. 58–61. Por. Sobór Watykański II, *Dei Verbum...*, pkt 12.

⁶⁷ *Katechizm...*, pkt 112.

⁶⁸ Papieska Komisja Biblijna, *Interpretacja Pisma...*, s. 40.

⁶⁹ T. Jelonek, *Wprowadzenie do lektury...*, s. 24.

jeden konstrukt holistyczny. W ST i NT swoją zbawczą wolę oraz plan działania objawia jeden i ten sam Bóg⁷⁰; Jego jedność presuponuje jedność spisane go dzieła wypełnionego jedną intencją. W związku z tym między ST a NT musi istnieć podstawowa tożsamość idei, a pojawiające się w różnych miejscach Biblii tematy dostarczają czytelnikowi niezbędnego dla zrozumienia kontekstu⁷¹. W konsekwencji analogiczne tematy w innych miejscach Księgi otrzymują bardziej specyficzne konotacje. W nauce podkreśla się, że bez ST jako danego nam od Boga kontekstu interpretator mógłby wypaczyć rozumienie NT, naginając je do swojego pojmowania analizowanych pojęć⁷². Dlatego też żaden tekst Pisma nie może być rozważany w oderwaniu od całości biblijnego orędzia. Stary Testament i Nowy Testament są częściami tej samej wielkiej symfonii wypełnionej jedną i spójną dynamiką⁷³.

Podobna optyka dostrzegalna jest w nauce prawa. Stwierdza się bowiem, że „[...] preferowanym kontekstem wykładni jest całość regulacji”⁷⁴. Musi być ona brana pod uwagę, jeżeli chcemy w ogóle zrozumieć przepis⁷⁵. Na tekst prawny składa się ogromna liczba wzajemnie powiązanych zdań. Regulacje te nie stanowią zbioru zupełnie autonomicznych jednostek odizolowanych od reszty systemu prawa, ale każdy z przepisów tworzy jego integralną część i wpływa na rozumienie innych⁷⁶; dlatego przepisy nie mogą być czytane w oderwaniu od siebie, gdyż „jedne z nich dostarczają kontekstu dla terminów użytych w innych zdaniach”⁷⁷. Zależności te nazywa się „powiązaniem funkcjonalnym”. Co za tym idzie, w procesie interpretacji nie można ignorować tak zwanej wykładni systemowej, ograniczając się wyłącznie do wyjaśniania jednego przepisu z pominięciem

⁷⁰ A.J. Levoratti, *Interpretacja Pisma Świętego*, [w:] W.R. Framer (red.), *Międzynarodowy komentarz do Pisma Świętego. Komentarz katolicki i ekumeniczny na XXI wiek*, Warszawa 2000, s. 12.

⁷¹ Wyróżnia się w tym zakresie związek bliższy, dalszy oraz odległy. Szeroko na ten temat: J.W. Rosłon, J. Łach, *Zasady i metody analizy naukowej tekstu biblijnego*, [w:] J. Homerski (red.), *Wstęp ogólny do Pisma Świętego*, Poznań – Warszawa 1973, s. 108.

⁷² A.J. Levoratti, *Interpretacja Pisma...*, s. 12–13.

⁷³ A.J. Levoratti, *Interpretacja Pisma...*, s. 13–14.

⁷⁴ P. Konca, *Prawo interpretacyjne*, Katowice 2022, s. 225.

⁷⁵ P. Konca, *Prawo interpretacyjne...*, s. 225.

⁷⁶ Por. wyrok WSA w Gliwicach z dnia 25 stycznia 2021 r., I SA/GI 474/20, LEX nr 3120404: „Żaden przepis prawa nie jest bowiem oderwaną jednostką, lecz występuje w pewnym kontekście systemowym – jest częścią określonego aktu normatywnego, który z kolei jest częścią określonej gałęzi prawa należącej do systemu prawa polskiego. Wykładając więc dany przepis prawa, należy brać pod uwagę jego relacje z innymi przepisami danego aktu normatywnego (wykładnia systemowa wewnętrzna) oraz przepisami zawartymi w innych ustawach czy umowach międzynarodowych (wykładnia systemowa zewnętrzna). Tylko bowiem realizacja tej dyrektywy wykładni prawa, określanej jako *argumentum a rubrica*, gwarantuje pełne i niesprzeczne odczytanie danej instytucji prawa z przepisów prawa”.

⁷⁷ M. Matczak, *Imperium tekstu...*, s. 51.

innych. Ignorowanie kontekstu, zwane „izolowaną wykładnią prawa”⁷⁸, jest poważnym błędem; „może się bowiem okazać, że sens przepisu, który wydaje się językowo jasny, okaże się wątpliwy, gdy go skonfrontujemy z innymi przepisami lub weźmiemy pod uwagę cel regulacji prawnej”⁷⁹. Treść przepisu bardzo często wykracza poza jego znaczenie semantyczne, dlatego aby ją zrozumieć, niezbędne jest sięgnięcie do innych przepisów⁸⁰. Co wymaga jednak podkreślenia, tak zwana wykładnia systemowa (jak i każda inna: językowa, funkcjonalna, historyczna itd.) to nie odrębne rodzaje wykładni, lecz „nic innego, jak różne sposoby ustalania intencji prawodawcy”⁸¹.

Należy nadto zwrócić uwagę, że jedność Biblii jest jednością „mnóstwa środków”⁸², tak jak Biblia jest jednością wielu ksiąg spisanych przez ponad dziesięć stuleci. W końcu sama nazwa „biblia” (z gr. βιβλία) oznacza „zwoje”, „księgi” czy też „pisma”. Tym samym interpretując dany passus potrzeba odczytywać go w środowisku, gdzie powstał, a następnie w kontekście rozwijającego się objawienia, którego interpretowany fragment jest częścią. Nie wolno odrywać orędzia od jego pierwotnego kontekstu. Stąd relewantną wagę przypisuje się przykładowo świadomości historycznego pochodzenia tekstu; pozwala ona wyjaśniać pozorne sprzeczności widoczne na kartach Pisma i zrozumienie przesłania jego autorów⁸³. Powyższa uwaga nie jest obca prawniczej interpretacji. Istotnymi dla rozumienia danego aktu są okoliczności jego uchwalenia. Dany przepis jest bowiem zawsze uchwalany w określonej sytuacji historycznej. Jak zauważył Sąd Najwyższy: „próbując odczytać zamysł ustawodawcy, nie można pomijać sytuacji, w jakiej została dokonana analizowana modyfikacja”⁸⁴.

Wracając do analizy wykładni biblijnej, należy uwzględnić, że jedność Pisma, a w jego kontekście jedność teologiczna, nie oznacza teologicznej jednolitości. Mogą się zdarzyć opisy biblijne zdające się nie być wzajemnie

⁷⁸ M. Matczak, *Imperium tekstu...*, s. 390.

⁷⁹ Uchwała NSA z dnia 14 marca 2011 r., II FPS 8/10, LEX nr 736536.

⁸⁰ Por. wyrok WSA w Warszawie z dnia 19 października 2009 r., VI SA/Wa 1374/09, LEX nr 584152.

⁸¹ Z. Tobor, *W poszukiwaniu intencji...*, s. 161.

⁸² Hbr 12,1.

⁸³ Np. kwestia postrzegania władzy świeckiej. Dla św. Pawła była ona ręką Boga, pilnując porządku oraz działając dla dobra obywateli (Rz 13,1-7). Natomiast autor Apokalipsy, zesłany na wygnanie na wyspę Patmos, widzi we władzy rękę szatana. Tekst ów św. Jan pisał jednak w czasach, gdy władza rzymska w sposób brutalny i okrutny zwalczała wiarę chrześcijańską. Por. A.J. Levoratti, *Interpretacja Pisma...*, s. 14–15.

⁸⁴ Uchwała SN z dnia 24 maja 2005 r., I KZP 5/05, OSNKW 6/2005, poz. 48.

komplementarne, które nazywamy antylogiami⁸⁵. Za *exemplum* posłużyć mogą dwa opisy stworzenia świata (1 i 2 rozdział Księgi Rodzaju), czy różniące się relacje z *Kazania na Górze*⁸⁶, które w Ewangelii Łukasza przedstawione jest jako *Kazanie na Równinie*⁸⁷. W obu tych przypadkach prym wiedzie aspekt symboliczny, pozwalający poprzez wykład harmonizujący na wywodzenie spójnej treści teologicznej z pozornie sprzecznych opisów⁸⁸. Otóż właśnie rozbieżności w poszczególnych opisach ukazują szczególnie zamysł autora, a więc jego intencję. Dzięki niej pozornie niespójne treści Pisma – poprzez jedną intencję spinającą wszystkie jego księgi – tworzą spójną polifonię – „pieśń na wiele głosów”⁸⁹.

2.3. Dokonywanie interpretacji w nurcie tradycji interpretacyjnej

Pismo Święte od początku istnienia wspólnoty, która je zrodziła, było wielokrotnie interpretowane przez teologów i Ojców Kościoła, tworzących bogate świadectwo patrystyczne⁹⁰. Mimo że nie stwierdzili oni w pełni znaczenia poszczególnych fragmentów Biblii, to jednak nowe ustalenia interpretacyjne, na które wskazują współcześni interpretatorzy, muszą harmonizować się z osiągniętymi wcześniej wynikami poprzedników. Owe wyniki nierzadko zdążyły się bowiem stać dziedzictwem całego Kościoła⁹¹. Toteż zupełną ignorancją byłoby pomijanie ustaleń dokonanych przez poprzedników. Bez uwzględnienia ich dorobku interpretacja nie byłaby pełna. W konsekwencji interpretacja Pisma musi być dokonywana przez pryzmat żywej Tradycji, tworzącej zbiór dotychczasowych ustaleń interpretacyjnych. Tym samym egzegeta katolicki, w zakresie interpretacji, powinien korzystać z całego dorobku swoich poprzedników, ażeby ich dzieło dalej prowadzić i rozwijać osiągnięte dotąd rozumienie⁹². Nie może

⁸⁵ J. Drozd, J. Homerski, *Zasady katolickiej interpretacji...*, s. 315.

⁸⁶ Mt 5-7.

⁸⁷ Łk 6, 17-49.

⁸⁸ Mateusz ukazuje Jezusa jako Boga – prawodawcę, który przekazuje 10 sentencji, a więc swego rodzaju nowy Dekalog. Natomiast Łukasz przedstawia Jezusa jako nowego Mojżesza, który otrzymuje od Boga prawo, by następnie przekazać je ludowi. Dla Łukasza góra ma znaczenie o tyle, że podobnie jak Mojżesz także Chrystus wstępuje na górę w celu odbycia modlitwy, aby potem z niej zejść i nauczać lud. Zatem oba opisy wskazują, że prawo nadane przez Chrystusa jest prawem Boga, podobnie jak Prawo otrzymane przez Mojżesza na Synaju.

⁸⁹ Benedykt XVI, *Verbum Domini...*, pkt 7.

⁹⁰ Por. A.J. Levoratti, *Interpretacja Pisma...*, s. 32.

⁹¹ T. Jelonek, *Wprowadzenie do lektury...*, s. 102.

⁹² Por. Papieska Komisja Biblijna, *Instrukcja 'Sancta Mater Ecclesie'. O historycznej prawdzie Ewangelii*, Watykan 1964, pkt II, 1; Sobór Watykański II, *Dei Verbum...*, pkt 48.

on oddawać się indywidualistycznej iluzji, że poza wspólnotą Kościoła teksty biblijne mogą być rozumiane⁹³. Jest wręcz przeciwnie – orędzie biblijne nie zostało dane pojedynczym badaczom w celu „zaspokojenia ich ciekawości oraz dostarczenia im materiału do ich studiów i badań”⁹⁴; Pisma bowiem zostały objawione wspólnocie wierzących i tylko w niej możliwa jest ich właściwa wykładnia. Co więcej, jak stwierdza Sobór Watykański II: „wszystko to, co dotyczy sposobu interpretowania Pisma Świętego, podlega ostatecznie sądowi Kościoła, który ma od Boga polecenie i posłannictwo strzeżenia i wyjaśniania słowa Bożego”⁹⁵. Zatem warunkiem ważności dokonywanej interpretacji jest wierność Kościołowi oznaczającej wchodzenie „w nurt wielkiej tradycji, która pozostając pod kierownictwem Urzędu Nauczycielskiego, [...] uznała pisma kanoniczne za Słowo skierowane przez Boga do Jego ludu i nieustannie nad nim rozmyśla, odkrywając ciągle nowe jego bogactwa”⁹⁶.

Należy być jednak świadomym, że pożądana zgodność z nauczaniem Kościoła w odniesieniu do danego interpretowanego miejsca Biblii nie oznacza bynajmniej, że każda droga do dokonywania dalszego wyjaśniania tekstu jest już ostatecznie zamknięta. Zaledwie nieliczne kwestie w interpretacji Dzieła świętego doczekały się definitywnego rozstrzygnięcia dokonanego przez Kościół. Reszta natomiast stanowi opinie poszczególnych nauczycieli, a więc są to kwestie wyraźnie otwarte dla dalszej debaty nad poszukiwaniem nieodkrytych dotąd znaczeń tekstu⁹⁷.

Stwierdzenia głoszące, że przy wyjaśnianiu Pisma należy uprzednio bezwzględnie uznać dotychczasową tradycję interpretacyjną, tylko pozornie wydają się anachroniczne. Jak trafnie zaznacza św. Augustyn: „jeżeli każda nauka, nawet błaha i łatwa, aby była zrozumiana, wymaga doktora albo nauczyciela, byłoby wielką lekkomyślnością i zuchwałością nie chcieć poznać Ksiąg Bożych od ich komentatorów”⁹⁸. Tym samym ustalenia i autorytet poprzedników są niezbędne dla rozumienia analizowanych

⁹³ Jan Paweł II, *Przemówienie w setną rocznicę...*, pkt 10.

⁹⁴ Pius XII, *Encyklika 'Divino afflante Spiritu' – o właściwym rozwoju studiów biblijnych*, Watykan 1943, pkt 5a.

⁹⁵ Sobór Watykański II, *Dei Verbum...*, pkt 12. Inaczej na ten temat wypowiada się nauka protestancka, opowiadająca się za regułą wiary, wedle której samo Pismo jest jedynym ostatecznym standardem swej interpretacji, zgodnie z hasłem „Pismo interpretuje Pismo”, co ma wynikać z jasności i wystarczalności Biblii; B. Ramm, *Protestancka interpretacja biblijna*, Warszawa 2014, s. 65. Por. jednak B. East, *The Doctrine of Scripture*, Eugene 2022, s. 79.

⁹⁶ Papieska Komisja Biblijna, *Interpretacja Pisma...*, s. 15.

⁹⁷ T. Jelonek, *Wprowadzenie do lektury...*, s. 100.

⁹⁸ Augustyn, *De utilitate credendi liber unus* (PL 42, 65-92; CSEL 25; 17) pkt 35.

tekstów. To wspólnota interpretacyjna badająca określony tekst na przestrzeni lat, a czasem i wieków, przyjmuje pewien sposób jego rozumienia, jednocześnie odrzucając inny. Co za tym idzie, „na pewnym etapie rozwoju kultury [...] osiągamy przekonanie o jasności danego tekstu”⁹⁹, gdy przepis ten jest jednolicie rozumiany w dyskursie¹⁰⁰. Owego przepisu, co do zasady, już się nie interpretuje, a sytuacja zastosowania jego normy to sytuacja przedinterpretacyjna. Nic nie stoi jednak na przeszkodzie, ażeby prawnik na kanwie konkretnego przypadku odrzucił wypracowane uprzednio rozumienie danego przepisu, któremu przypisywano cechę jasności. Dochodzi tu jedynie do przerzucenia „ciężaru obowiązku argumentacyjnego na tego, kto chce wykazać, że mimo wszystko wykładnia powinna zostać przeprowadzona”¹⁰¹.

W świetle powyższego staje się jasne, że na interpretatorze ciążyą określone „obowiązki kolektywne” wobec wspólnoty interpretacyjnej¹⁰². Interpretator dokonując wykładni musi przeto wpisać się w dotychczasową historię interpretacji prawa.

2.4. Analogia wiary

Kolejną zasadą hermeneutyczną, tym razem o charakterze negatywnym – eliminującym błędne hipotezy interpretacyjne, jest dokonywanie wykładni przez pryzmat analogii wiary. Samo słowo analogia (z gr. *ἀναλογία*) oznacza „odpowiedniość”, „podobieństwo”, „zgodność”¹⁰³. Reguła ta oznacza konieczność osiągania zgodności nowych ustaleń interpretacyjnych z całością wiary wspólnoty i jej doktryny¹⁰⁴. Święty Tomasz z Akwinu wskazuje, że z analogią mamy do czynienia wtedy, „gdy okazanie prawdziwości jednego fragmentu Pisma nie przeciwstawia się prawdziwości innego”¹⁰⁵. Można także inaczej rozumieć to pojęcie jako „spójność prawd wiary między sobą i w całości planu Objawienia”¹⁰⁶. Iść za analogią wiary oznacza: uważać za najwyższą normę naukę katolicką,

⁹⁹ Por. Z. Tobor, *Krótką opowieść...*, s. 106.

¹⁰⁰ M. Zirk-Sadowski, *Epistemologia prawa a teorie wykładni*, [w:] M. Borucka-Arctowa (red.), *Prawo – władza – społeczeństwo – polityka. Księga jubileuszowa Profesora Krzysztofa Paleckiego*, Toruń 2006, s. 73.

¹⁰¹ M. Zirk-Sadowski, *Epistemologia prawa...*, s. 73.

¹⁰² R. Dworkin, *Imperium prawa*, Warszawa 2006, s. 230–234.

¹⁰³ T. Jelonek, *Wprowadzenie do lektury...*, s. 100.

¹⁰⁴ Por. J. Fitzmyer, *The Anchor Bible. Romans*, New York 1992, s. 647–648; K. Bardski, *Patrystyczna egzegeza alegoryczna – użycie czy nadużycie tekstu biblijnego?*, „Vox Patrum” 2003, nr 23, s. 59.

¹⁰⁵ Tomasz z Akwinu, *Summa Teologiczna*, t. 1..., s. 43.

¹⁰⁶ *Katechizm...*, pkt 114.

jaką interpretator otrzymuje od autorytetu Kościoła. Bowiem skoro i święte Księgi, i nauka złożona w Kościele mają tego samego autora – Boga, to nie może się zdarzyć, by prawowierne wyjaśnienie wydobycło z Ksiąg świętych sens, który by się jakimś sposobem różnił od tej nauki¹⁰⁷. Kościół wysnuwa stąd normę nakazującą „odrzuć jako niedorzeczne i błędne takie tłumaczenie, które by przedstawiało natchnionych autorów jako sprzecznych między sobą, albo sprzeciwiało się nauce Kościoła”¹⁰⁸. Prawda, której interpretator doszukuje się na kartach Biblii, musi więc korespondować z tym, co Kościół już dotychczas za takową uznał. Prawda bowiem może być tylko jedna.

Korzystanie z omawianej zasady podnosi wymogi stawiane osobie interpretatora, który, aby odpowiednio wyjaśniać natchnione Dzieło, musi cechować się szerokim prerozumieniem interpretacyjnym. Wskazuje się, że winien on ponadto posiadać doskonałą znajomość teologii, być czytany w komentarzach Ojców i Doktorów Kościoła, a także najlepszych późniejszych komentatorów¹⁰⁹. Takie, wydawać by się mogło, wysokie wymagania dla podmiotów chcących włączyć się w interpretacyjną dyskusję współgrają z wymogami stawianymi interpretatorom przez naukę prawa. Ani podmioty nieobeznane z prawem, ani nieposiadające wiedzy na temat jednolitego stanowiska orzecznictwa i doktryny w poszczególnych sytuacjach za uczestników dyskursu uznane być nie mogą¹¹⁰. Jest on bowiem sprawą zbyt poważną i rodzącą niejednokrotnie poważne konsekwencje dla osób trzecich, zatem nie może być do niego dopuszczona osoba niekompetentna, która nie legitymuje się odpowiednim kwantem wiedzy na podejmowany temat.

2.5. Interpretacja chrystocentryczna/chrystologiczna

Kolejne narzędzie interpretacyjne jest w swej istocie dopełnieniem oraz wyjaśnieniem mechanizmów stojących za zasadą opisaną wcześniej w punkcie 2.2, stanowiąc jej najwyższe uzasadnienie. Regułą kluczową dla zrozumienia pełnego sensu Pisma Świętego jest interpretowanie całej Biblii w odniesieniu do osoby Chrystusa – jego misji i nauczania, czyli

¹⁰⁷ Leon XIII, *Providentissimus Deus*..., pkt 14.

¹⁰⁸ Leon XIII, *Providentissimus Deus*..., pkt 14.

¹⁰⁹ Por. Hieronimus, *‘Epistulae’*, 3, 53 *‘Ad Paulinum. De studio Scripturarum’* (PL 22, 325-1224; 3), s. 6.

¹¹⁰ Z. Tobor, *Krótką opowieść*..., s. 105.

w perspektywie chrystologicznej¹¹¹. Czyni się to nie wyłącznie z powodu osobistej wiary czytelnika, lecz również dlatego, że Biblia sama w sobie zawiera chrystologiczny dynamizm i ukierunkowanie¹¹². W centrum lektury Księgi zawsze stoi osoba Jezusa Chrystusa, która na kartach Ewangelii nie tylko reinterpretuje Prawo¹¹³ czy wypełnia w sobie jego obietnice¹¹⁴, ale też nadaje nowe przykazania¹¹⁵. On „jest zarazem Pośrednikiem i Pełnią całego Objawienia”¹¹⁶. Katolicki interpretator musi więc być świadomy, że całe orędzie biblijne otrzymuje swoje ostateczne, pełne znaczenie dopiero w odniesieniu do paschalnej tajemnicy i zmartwychwstania Chrystusa¹¹⁷. To Jezus „stanowi przedmiot centralny całej interpretacji”¹¹⁸ Pisma, wszakże „stanowi fundament i centrum historii”, jest jej sensem i ostatecznym celem¹¹⁹; On jest centrum wszechrzeczy¹²⁰. W końcu Jezus, a nie Pismo Święte, jest „jedynym doskonałym i ostatecznym Słowem Ojca”¹²¹, który „od kiedy [...] dał nam swego Syna, który jest Jego jedynym Słowem, nie ma już innych słów do dania nam”¹²².

Co znaczące, omawiana powyżej interpretacja nie ogranicza się wyłącznie do Nowego Testamentu. Jak stwierdził średniowieczny filozof: „Całe Pismo święte jest jedną księgą, a tą jedną księgą jest Chrystus, ponieważ całe Pismo Święte mówi o Chrystusie i całe Pismo Święte wypełnia się w Chrystusie”¹²³. Dla chrześcijan bowiem ST otrzymuje swoje pełne znaczenie tylko w związku z postacią Jezusa Nazarejczyka, którego przyjście przygotowuje, zapowiada i głosi; NT natomiast może być pojmowany jako spełnienie tego, co ST ogłasza¹²⁴. Chrystocentryczna interpretacja Dzieła powoduje więc przeniesienie środka ciężkości lektury ze Starego Testamentu do Ewangelii, nawet jeżeli nie każdy werset Starego Przymierza

¹¹¹ Wprowadzenie, [w:] *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Najnowszy przekład z języków oryginalnych z komentarzem*, Częstochowa 2009, s. 21; H.L. Chambers Jr., *Biblical Interpretation, Constitutional Interpretation and Ignoring Text*, „Maryland Law Review” 2009, vol. 69, s. 93.

¹¹² Por. J. Chmiel, *Chrystocentryczna lektura Pisma Świętego*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 1977, nr 30, s. 254–268.

¹¹³ Zob. Mt 5,21–26: „Słyszeliście, że powiedziano przodkom: [...]. A Ja wam powiadam: [...]”.

¹¹⁴ 2 Kor 1,20: „Albowiem ile tylko obietnic Bożych, wszystkie są «tak» w Nim”.

¹¹⁵ Mt 5,2: „Wtedy otworzył swoje usta i nauczał ich tymi słowami [...]”.

¹¹⁶ Sobór Watykański II, *Dei Verbum*..., pkt 2.

¹¹⁷ A.J. Levoratti, *Interpretacja Pisma*..., s. 13.

¹¹⁸ Papieska Komisja Biblijna, *Interpretacja Pisma*..., s. 65.

¹¹⁹ Jan Paweł II, *List Apostolski ‘Novo Millennio Ineunte’ Ojca Świętego Jana Pawła II do Biskupów, Duchowieństwa i Wiernych na Zakończenie Wielkiego Jubileuszu Roku 2000*, Watykan 2001, s. 1.

¹²⁰ J. Ratzinger, *Świętego Bonawentury*..., s. 207 i 134.

¹²¹ Por. *Katechizm*..., pkt 65. Por. Hbr 1,1–3.

¹²² Krzyża, *Droga na Górę Karmel*, [w:] Jan od Krzyża, *Dzieła*, Kraków 2014, s. 332–333.

¹²³ Hugo od Świętego Wiktora, *De arca Noe mystica* (PL 176, 642 C) 2, 8.

¹²⁴ Por. A.J. Levoratti, *Interpretacja Pisma*..., s. 13.

znajduje swoje wyjaśnienie w odniesieniu do osoby Chrystusa¹²⁵. Tak więc oto „ma za zadanie objaśnić całość Pisma św. w świetle «Wydarzenia Chrystusowego»¹²⁶.

Momentem kluczowym dla rozumienia Pisma w pryzmacie Zbawiciela jest Jego Zmartwychwstanie¹²⁷. Dopiero to wydarzenie umożliwiło uczniom pełne poznanie swego Nauczyciela i zrozumienie znaczenia słów przekazywanych na przestrzeni wieków przez proroków¹²⁸. Przez owo Zmartwychwstanie dochodzi do aktualizacji zbawczych zapowiedzi; przez Nie także osiągają one swoją pełnię¹²⁹. Opisana technika interpretacyjna dobitnie ukazuje, że w lekturze Pisma Świętego nie o tekst chodzi, lecz o Osobę i dokonywane przez Nią dzieła.

Zastosowanie omawianej metody interpretacji prowadzi do wymiernych korzyści. Po pierwsze, umożliwia wypełnienie wszelkich pozornych luk w tekście, które zyskują znaczenie, będąc wypełnione treściami pozostającymi w zgodzie z nauczaniem Jezusa. Po drugie, pozwala na zignorowanie takiego znaczenia literalnego poszczególnych fragmentów tekstu, które pozostaje w sprzeczności z zasadami Chrystusowej służby¹³⁰.

2.6. Interpretacja w perspektywie wartości

Immanentną cechą chrześcijańskiej wykładni Pisma jest interpretacja dokonywana w kluczu najważniejszej wartości chrześcijaństwa – miłości. Święty Augustyn w swym dziele poświęconym interpretacji Dzieła natchnionego stwierdza wprost: „Podsumowaniem wszystkiego, cośmy powiedzieli, odkąd rozprawiamy o rzeczach [dotyczących interpretacji Biblii – od aut.], jest zrozumiałe, że celem i pełnią Prawa, jak i wszystkich ksiąg świętych jest miłość”¹³¹. Zastosowanie dyrektywy wykładni w świetle miłości pozwala na ujrzenie znaczenia tekstu w sposób bezpośredni – to, co literalnie wydawało się niemożliwe do odczytania, staje się możliwe¹³².

¹²⁵ Por. *Wprowadzenie* [w:] *Pismo Święte...*, s. 22.

¹²⁶ J. Stelmach, *Współczesna filozofia...*, s. 50.

¹²⁷ H.L. Chambers Jr., *Biblical Interpretation...*, s. 97.

¹²⁸ To podczas wieczery spędzonej z uczniami po Zmartwychwstaniu Pan wyjaśnia uczniom (którzy Go wszakże nie rozpoznali) Pisma w odniesieniu do siebie: „I zaczynając od Mojżesza poprzez wszystkich proroków wykladał im, co we wszystkich Pismach odnosiło się do Niego” (Łk 24,27).

¹²⁹ Por. Łk 24,35-48; Dz 3,13-15 i J 5,46.

¹³⁰ H.L. Chambers Jr., *Biblical Interpretation...*, s. 93.

¹³¹ Augustyn, *De doctrina Christiana...*, I, XXXV, 39, s. 45. Por. Rz 13,10; 1 Tm 1,5.

¹³² Augustyn, *Homilie na Ewangelię i Pierwszy List Św. Jana. Część druga*, Warszawa 1977, s. 430–440.

Bez miłości nie da się zrozumieć Pisma, ponieważ bez niej nie sposób pojąć Boga, który sam jest miłością¹³³.

Powyższa zasada nie jest jedynie teoretycznym konstruktem. Kreuje regułę nakazującą, aby wyrażenia metaforyczne tak długo poddawać analizie, „aż interpretację sprowadzi się do jej celu, czyli do prawa miłości”¹³⁴. Osiągnięcie takiego założenia w rozumieniu dosłownym oznacza, że nie należy już doszukiwać się żadnego znaczenia przenośnego. Stosowanie wskazanej perspektywy interpretacyjnej pozwala wyjaśnić pozorny brak koherencji pomiędzy niektórymi, wydawać by się mogło, bezwzględными fragmentami biblijnymi a nauczaniem Kościoła na nich bazującym¹³⁵. Miłość stanowi więc podstawę przełamania znaczenia literalnego, które momentami zdaje się okrutne. Wyłącznie ona pozwala zrozumieć najgłębszy sens norm prawnych ujętych na kartach Pisma, dlatego że to właśnie „miłość jest doskonałym wypełnieniem Prawa”¹³⁶. Jak się zauważa, stwierdzenie, że „Bóg jest miłością” (1 J 4) „[...] rzuca wiele światła”¹³⁷ także na zagadnienie wykładni. Interpretator, chcąc uchwycić pełnię znaczenia tekstu biblijnego, sam również musi uczestniczyć w tej interpretacyjnej „dynamice miłości”¹³⁸.

Podobnie interpretacja prawa musi być dokonywana w perspektywie określonych wartości systemu¹³⁹. Przypisanie prymatu określonym wartościom (jak pewności prawa, legalności słuszności, skuteczności czy praworządności) w toku dokonywania wykładni determinuje sposób podejmowania decyzji, a więc i ostateczne rozstrzygnięcie¹⁴⁰. Owe wartości pozwalają bowiem na przypisanie preferencji innym dyrektywom

¹³³ 1 J 4,16. Por. Jan Paweł II, *Przemówienie w setną rocznicę...*, pkt 9. Znajomość samej tylko litery Pisma nie wystarczy do pojęcia jego sensu. Stąd Tomasz Kempis pyta: „Choćbyś całą Biblię umiał na pamięć i wszystkich filozofów znał zdania: na coś się to wszystko przyda bez miłości Boga i łaski Jego?”, T. Kempis, *O naśladowaniu Chrystusa*, Kraków 2014, pkt 1, s. 29.

¹³⁴ Augustyn, *De doctrina Christiana...*, III, XV, 23, s. 141.

¹³⁵ Por. H.L. Chambers Jr., *Biblical Interpretation...*, s. 103–105; P.J. Smith, R.W. Tuttle, *Biblical Literalism and Constitutional Originalism*, „Notre Dame Law Review” 2013, vol. 86, s. 707–709.

¹³⁶ Rz 13,10b.

¹³⁷ J. Tischner, *Miłość i inne wydarzenia*, Kraków 2022, s. 37.

¹³⁸ Por. J. Ratzinger, *Prawda w teologii...*, s. 121.

¹³⁹ Zob. J. Wróblewski, *Wartości a decyzja sądowa*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1973, s. 18 i n.

¹⁴⁰ J. Wróblewski, *Sądowe stosowanie prawa*, Warszawa 1988, s. 337–340. Wróblewski zauważa, że oparcie się na owych wartościach pozwala na wyróżnienie tzw. ideologii stosowania prawa. Wyróżnia trzy: ideologię decyzji związanej przez prawo, ideologię decyzji swobodnej oraz ideologię decyzji praworządnej. Zob. J. Wróblewski, *Wartości a decyzja...*, s. 325 i n.

interpretacyjnym, takim jak różne argumenty językowe, systemowe czy funkcjonalne¹⁴¹.

Podobnie więc jak znaczenie tekstu prawnego, tak znaczenie tekstu świętej Księgi trzeba zakotwiczyć w systemie aksjologicznym stanowiącym jego istotę. Co za tym idzie, zagłębiając się w badany tekst, niezbędne jest uznanie wartości stojących u jego podstaw i w ich kontekście odczytywanie znaczenia poszczególnych jego fragmentów.

3. Rekapitulacja rozważań

Interpretacja Pisma Świętego w Kościele katolickim oraz wykładnia prawa pozytywnego na pierwszy rzut oka nie wydają się mieć ze sobą wiele wspólnego. Pomimo tej pozornie dalece idącej odmienności, oba systemy interpretacji są w wielu miejscach podobne, a nawet tożsame¹⁴². Poczynione rozważania ukazują, że egzegeci świętych Pism oraz prawnicy niezmiernie często wykorzystują zasady hermeneutyczne oparte na podobnych, wręcz jednakowych założeniach.

Mimo wielu narzędzi interpretacyjnych wspólnych czy też korespondujących ze sobą, biblistyka oraz teoria prawa dysponują typowymi dla siebie sposobami ustalania znaczenia nadanego tekstowi, które nie dają się zastosować na innym polu badawczym. Interpretacja chrystocentryczna tudzież korzystanie w toku dokonywanej wykładni z dowodów z procesu legislacyjnego pozostanie zatem domeną swojej dziedziny naukowej. Należy jednak podkreślić, że znaczna część odmienności pomiędzy wykładnią prawa i Pisma wywodzi się przede wszystkim z roli, jaką przypisuje się poszczególnym tekstom w życiu społecznym, ponieważ nie wydają się tu znaczące różnice w budowie czy formie badanego tekstu¹⁴³.

Żyjąc w obliczu współczesnego, szeroko przyjętego postmodernistycznego ujęcia teorii i filozofii prawa, które hołduje dalece posuniętej

¹⁴¹ J. Leszczyński, *Wartości w teorii Jerzego Wróblewskiego*, „Filozofia Publiczna i Edukacja Demokratyczna” 2013, t. II, nr 2, s. 262. Na marginesie należy dodać, że w przekonaniu Petrażyckiego także miłość stanowi wartość o charakterze prawnym. Zob. L. Petrażycki, *Wstęp do nauki polityki prawa*, Warszawa 1968, s. 25. Pytaniem pozostaje to, w jakim zakresie możliwe by było dokonywanie w oparciu o nią jednostkowych rozstrzygnięć.

¹⁴² Por. J. Stelmach, B. Brożek, *Metody prawnicze. Logika – analiza – argumentacja – hermeneutyka*, Kraków 2006, s. 224; F.S. Ravitch, *Interpreting Scripture/Interpreting Law*, „Law Michigan State Law Review” 2009, s. 377; B. Dębski, *Różne teksty – podobna wykładnia...*, s. 11.

¹⁴³ Por. R. Sarkowicz, J. Stelmach, *Teoria prawa*, Kraków 1996, s. 77.

swobodzie epistemologicznej¹⁴⁴, należy uznać, że wszystkie narzędzia i sposoby, które mogą nam przybliżyć właściwe znaczenie tekstu, są pożądate. Pozwala to uznać, że sposób, w jaki tekst Biblii jest interpretowany, nie tylko może utwierdzić naukę prawa w jej dotychczasowych intuicjach, ale może ponadto rzucić nowe światło na to, jak prawo może być interpretowane¹⁴⁵. Tym samym w poszukiwaniu nowych narzędzi tudzież w uświadamianiu użyteczności narzędzi już posiadanych interpretator tekstów prawnych może (i powinien!) sięgać do innych dziedzin nauki trudniących się interpretacją, a co za tym idzie – również do mającej dwutysiącletnie tradycje interpretacyjne biblistyki; wszak każde narzędzie może okazać się pomocne i zbliżyć go do celu interpretacji¹⁴⁶.

Interpretator nie powinien stawiać sobie granic w zakresie sięgania po narzędzia prowadzące go do odkrycia właściwego sensu przekazu, a więc tego, który jest zgodny z intencją autora¹⁴⁷. Albowiem interpretacja stanowi zjawisko o charakterze uniwersalnym – zawsze polega ona na ustalaniu intencji autora tekstu, bez względu, czy jest nim Bóg, wieszcz czy też prawodawca. Różnica pomiędzy interpretacją zachodzącą wobec tekstów z różnych dziedzin sprowadza się do użytych w tymże procesie narzędzi. Zarówno więc prawnicy mogą korzystać z technik interpretacji Pisma, jak i bibliści nie muszą stronić od prawniczych sposobów odkrywania znaczenia analizowanego tekstu. Każdy sposób ustalania intencji powinien być rozważony, skoro na szali leży odczytanie tekstu w sposób prawidłowy.

¹⁴⁴ J. Stelmach, B. Brożek, *Metody prawnicze...*, s. 279–280.

¹⁴⁵ H.L. Chambers Jr., *Biblical Interpretation...*, s. 92.

¹⁴⁶ Co ciekawe, zależność owa zachodzi również w drugą stronę – również interpretacja biblijna może czerpać z zasobów interpretacji prawa. Zob. N. Foster, *Statutory Construction and Biblical Hermeneutics – Law in the Service of the Gospel?*, „St Mark’s Review” 2020, nr 252 (2), s. 106 i n.

¹⁴⁷ Okazuje się bowiem, że zarówno egzegeci świętych pism oraz prawnicy niezmiennie często tożsamo postrzegają interpretację interesujących ich tekstów jako dążenie do ustalenia intencji autora – prawodawcy ziemskiego bądź Boskiego. O ile dla prawników jest to zaledwie jedna z opcji rozumienia pojęcia interpretacji, o tyle dla egzegetów zwłaszcza w Kościele katolickim jest on jedynym właściwym podejściem do wskazanej materii. Zob. P.T. Skoczyłoda, *Intencjonalistyczny charakter interpretacji Pisma Świętego i interpretacji prawa*, „Archiwum Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej” 2023, nr 4, s. 109.

Bibliografia

- Augustinus, *De Genesi ad litteram. Imperfectus liber* (PL 34)
- Augustinus, *De utilitate credendi liber unus* (PL 42, 65-92; CSEL 25; 17)
- Augustyn, *De doctrina Christiana – O nauce chrześcijańskiej*, Warszawa 1989
- Augustyn, *Homilie na Ewangelię i Pierwszy List Św. Jana. Część druga*, Warszawa 1977
- Bardski K., *Patrystyczna egzegeza alegoryczna – użycie czy nadużycie tekstu biblijnego?*, „Vox Patrum” 2003, nr 23, s. 49–64
- Bargerhuff E.J., *Opowiadania biblijne, które wyrwane z kontekstu są często błędnie interpretowane*, Warszawa 2021
- Benedykt XVI, *Posynodalna adhortacja apostolska ‘Verbum Domini’ – O słowie Bożym w życiu i misji Kościoła*, Watykan 2010
- Bielska-Brodziak A., *Interpretacja tekstu prawnego na podstawie orzecznictwa podatkowego*, Warszawa 2009
- Bielska-Brodziak A., *Kłopoty z definicjami legalnymi*, [w:] O. Bogucki, S. Czepita (red.), *System prawny a porządek prawny*, Szczecin 2008, s. 159–174
- Bielska-Brodziak A., *Orzecznictwo NSA w sprawach podatkowych. Językowa granica wykładni*, „Radca Prawny” 2006, nr 2, s. 79–87
- Bielska-Brodziak A., *Po co prawnikom materiały legislacyjne?*, „radca.pl, Kwartalnik Okręgowej Izby Radców Prawnych w Katowicach” 2017, nr 3, s. 21–34
- Bielska-Brodziak A., *Śladami prawodawcy faktycznego. Materiały legislacyjne jako narzędzie wykładni prawa*, Warszawa 2017
- Bielska-Brodziak A., Tkacz S., Tobor Z., *Kilka uwag o wykładni prawa karnego*, „Studia Prawnicze” 2009, nr. 3, s. 109–144
- Bielska-Brodziak A., Tobor Z., *Zmiana w przepisach jako argument w dyskursie interpretacyjnym*, „Państwo i Prawo” 2009, nr 9, s. 18–32
- Blachnicki F., *Nam została powierzona Ewangelia*, Kraków 2007
- Brown R.E., Schneiders S.M., Wojciechowski M., *Hermeneutyka biblijna*, [w:] R.E. Brown, J.A. Fitzmyer, R.E. Murphy, S. McEvenue, A.J. Levoratti, D.L. Dungan (red.), *Katolicki komentarz biblijny*, Warszawa 2001, s. 1796–1810
- Brzeziński B., *Wykładnia prawa podatkowego*, [w:] *Prawo podatkowe. Zagadnienia teorii i praktyki*, Toruń 2017, s. 507–550.
- Chambers H.L. Jr., *Biblical Interpretation, Constitutional Interpretation and Ignoring Text*, „Maryland Law Review” 2009, vol. 69, s. 92–114
- Chmiel J., *Chrystocentryczna lektura Pisma Świętego*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 1977, nr 30, s. 254–268

- Dębski B., *Różne teksty – podobna wykładnia. Interpretacja prawa a interpretacja Biblii*, „Archiwum Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej” 2016, nr 1, s. 5–11
- Drozdz J., Homerski J., *Zasady katolickiej interpretacji Pisma Świętego*, [w:] J. Homerski (red.), *Wstęp ogólny do Pisma Świętego*, Poznań – Warszawa 1973, s. 297–322
- Duvall J.S., Hays J.D., *Grasping God’s Word: A Hands-On Approach to Reading, Interpreting and Applying the Bible*, Grand Rapids 2012
- Dworkin R., *Hard Cases*, „Harvard Law Review” 1975, vol. 88, s. 1057–1109
- Dworkin R., *Imperium prawa*, Warszawa 2006
- East B., *The Doctrine of Scripture*, Eugene 2022
- Fallon R.H. Jr., *The Meaning of Legal “Meaning” and Its Implications for Theories of Legal Interpretation*, „The University of Chicago Law Review” 2015, vol. 82, s. 1235–1308
- Fish S., *Intention is all There is. A Critical Analysis of Aharon Barak’s Purposive Interpretation in Law*, „Cardozo Law Review” 2008, vol. 29, s. 1109–1171
- Fish S., *The Intentionalist Thesis Once More*, [w:] G. Huscroft, B.W. Miller (red.), *The Challenge of Originalism: Theories of Constitutional Interpretation*, Cambridge 2011, s. 99–119
- Fish S., *There is No Textualist Position*, „San Diego Law Review” 2005, vol. 42, s. 629–650.
- Fitzmyer J., *The Anchor Bible. Romans*, New York 1992
- Foster N., *Statutory Construction and Biblical Hermeneutics – Law in the Service of the Gospel?*, „St Mark’s Review” 2020, no 252 (2)
- Gebert K., *54 komentarze do Tory*, Kraków 2003
- Grudem W., *Right and Wrong Interpretation of the Bible. Some Suggestions for Pastors and Bible Teachers*, [w:] T.A. Wilson, L. Ryken (red.), *Preach the Word. Essays on Expository Preaching. In Honor of R. Kent Hughes*, Wheaton 2007, s. 54–75
- Hieronimus, ‘*Epistulae*’, 3, 53 ‘*Ad Paulinum. De studio Scripturarum*’ (PL 22, 325-1224; 3)
- Hieronimus, ‘*Liber Apolog. ad Pammach., Epist.*’ 49 (PL 22)
- Hugo od Świętego Wiktora, ‘*De arca Noe mystica*’ (PL 176, 642 C)
- Jan od Krzyża, *Droga na Górę Karmel*, [w:] *Jan od Krzyża, Dzieła*, Kraków 2014, s. 188–486
- Jan Paweł II, *List Apostolski ‘Novo Millennio Ineunte’ Ojca Świętego Jana Pawła II do Biskupów, Duchowieństwa i Wiernych na Zakończenie Wielkiego Jubileuszu Roku 2000*, Watykan 2001
- Jan Paweł II, *Przemówienie w setną rocznicę ogłoszenia Encykliki ‘Providentissimus Deus’ i w pięćdziesiątą rocznicę encykliki ‘Divino Afflante Spiritu’*, [w:] Papieska Komisja Biblijna, *Interpretacja Pisma Świętego w Kościele*, Poznań 1994, s. 7–20

- Jellum L.D., *The Art of Statutory Interpretation. Identifying the Interpretative Theory of the Judges of the United States Court of Appeals for Veterans' Claims and the United States Court of Appeals for the Federal Circuit*, „University of Louisville Law Review” 2010, vol. 49, s. 59–109
- Jelonek T., *Wprowadzenie do lektury Biblii*, Kraków 2007
- Katechizm Kościoła katolickiego*, Poznań 1994
- Kelly J.N.D., *Początki doktryny chrześcijańskiej*, Warszawa 1988
- Kempis T., *O naśladowaniu Chrystusa*, Kraków 2014
- Konca P., *Prawo interpretacyjne*, Katowice 2022
- Kowalski J., *Wstęp do nauk o państwie i prawie*, Warszawa 1970
- Läpple A., *Od egzegezy do katechezy*, t. 1: *Stary Testament*, Warszawa 1985
- Leon XIII, *Encyklika ‘Providentissimus Deus’ – o studium Pisma Św.*, Watykan 1893
- Leszczyński J., *Wartości w teorii Jerzego Wróblewskiego*, „Filozofia Publiczna i Edukacja Demokratyczna” 2013, t. II, nr 2
- Levoratti A.J., *Interpretacja Pisma Świętego*, [w:] W.R. Framer (red.), *Międzynarodowy komentarz do Pisma Świętego. Komentarz katolicki i ekumeniczny na XXI wiek*, Warszawa 2000, s. 10–34
- Litewski W., *Historia źródeł prawa rzymskiego*, Kraków 1989
- Lungan D.L., Kloppenborg J.S., *Problem synoptyczny*, [w:] W.R. Framer (red.), *Międzynarodowy komentarz do Pisma Świętego. Komentarz katolicki i ekumeniczny na XXI wiek*, Warszawa 2000, s. 1112–1120
- Manning F.V., *Biblia – Dogmat, mit czy tajemnica?*, Warszawa 1973
- Mastalski R., *Wykładnia prawa podatkowego*, [w:] *Prawo podatkowe*, Warszawa 2021, s. 89–132
- Matczak M., *Dwupoziomowość języka prawnego w derywacyjnej koncepcji wykładni i jej znaczenie dla współczesnych sporów w anglosaskiej teorii interpretacji prawniczej*, [w:] A. Choduń, S. Czepita, (red.), *Wposzukiwaniu dobra wspólnego. Księga jubileuszowa Profesora Macieja Zielińskiego*, Szczecin 2010, s. 129–140
- Matczak M., *Imperium tekstu. Prawo jako postulowanie i urzeczywistnianie świata możliwego*, Warszawa 2019
- Muszyński H., *Słowo natchnione. Zarys teologicznych treści natchnienia biblijnego*, Kraków 1983
- Orygenes, *O zasadach*, Warszawa 1979
- Orygenes, *Przeciw Celusowi*, Warszawa 1986
- Papieska Komisja Biblijna, *Instrukcja ‘Sancta Mater Ecclesie’. O historycznej prawdzie Ewangelii*, Watykan 1964
- Papieska Komisja Biblijna, *Interpretacja Pisma Świętego w Kościele*, Poznań 1994
- Petrażycki L., *Wstęp do nauki polityki prawa*, Warszawa 1968

- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu [Biblia Tysiąclecia]*, Poznań 2002
- Pius XII, *Encyklika 'Divino afflante Spiritu' – o właściwym rozwoju studiów biblijnych*, Watykan 1943
- Ramm B., *Protestancka interpretacja biblijna*, Warszawa 2014
- Ratzinger J., *Prawda w teologii*, Kraków 2005
- Ratzinger J., *Świętego Bonawentury teologia historii*, Lublin 2010
- Ravitch F.S., *Interpreting Scripture/Interpreting Law*, „Law Michigan State Law Review” 2009, s. 377–385
- Rosłon J.W., Łach J., *Zasady i metody analizy naukowej tekstu biblijnego*, [w:] J. Hommerski (red.), *Wstęp ogólny do Pisma Świętego*, Poznań – Warszawa 1973, s. 98–118
- Rozwadowski W., *Prawo rzymskie*, Poznań 1992
- Sacks J., *Genesis. The Book of Beginnings*, New Milford 2009
- Sarkowicz R., *Poziomowa interpretacja tekstu prawnego*, Kraków 1995
- Sarkowicz R., Stelmach J., *Teoria prawa*, Kraków 1996
- Scalia A., *A Matter of Interpretation. Federal Courts and the Law – New Edition*, Princeton 2018
- Skoczyloda P.T., *Intencjonalistyczny charakter interpretacji Pisma Świętego i interpretacji prawa*, „Archiwum Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej” 2023, nr 4, s. 98–110
- Slocum B.G., *The Importance of Being Ambiguous. Substantive Canons, Stare Decisis, and the Central Role of Ambiguity Determinations in the Administrative State*, „Maryland Law Review” 2010, vol. 69, s. 791–848
- Smith P.J., Tuttle R.W., *Biblical Literalism and Constitutional Originalism*, „Notre Dame Law Review” 2013, vol. 86, s. 693–764
- Soames S., *Interpreting Legal Texts. What is, and What is not, Special about the Law*, [w:] S. Soames, *Philosophical Essays. Vol 1: Natural Language. What It Means and How We Use It*, Princeton 2008, s. 403–424
- Sobór Watykański II, *Konstytucja dogmatyczna o Objawieniu Bożym 'Dei Verbum'*, Watykan 1965
- Solan L.M., *Opportunistic Textualism*, University of Pennsylvania Law Review PEN-Numbra 158(2010), s. 225–234
- Solan L.M., *The Language of Statutes*, Chicago – London 2010
- Spyra T., *Granice wykładni prawa. Znaczenie językowe tekstu prawnego jako granica wykładni*, Kraków 2006
- Stelmach J., Brożek B., *Metody prawnicze. Logika – analiza – argumentacja – hermeneutyka*, Kraków 2006
- Stelmach J., *Współczesna filozofia interpretacji prawniczej*, Kraków 1995
- Szamocki G., „Oko za oko, ząb za ząb”. *Formuła talionu w biblijnym prawie Izraela*, „Studia Gdańskie” 2004, t. 17, s. 37–56

- Tischner J., *Miłość i inne wydarzenia*, Kraków 2022
- Tobor Z., *Krótką opowieść o szczęśliwym, zakłopotanym i nieszczęśliwym interpretatorze*, [w:] A. Mróz, A. Niewiadomski, M. Pawelec (red.), *Prawo, język, media*, Warszawa 2011, s. 105–115
- Tobor Z., *Strategia interpretacyjna jako środek komunikacji prawodawcy i sądów*, „Państwo i Prawo” 2019, nr 11, s. 48–64
- Tobor Z., *W poszukiwaniu intencji prawodawcy*, Warszawa 2013
- Tobor Z., *Wykładnia historyczna*, [w:] Z. Tobor, *Prawo – interpretacja – intencja*, (red.) A. Bielska-Brodziak, T. Pietrzykowski, S. Tkacz, Warszawa 2022, s. 44–53
- Tobor Z., *Zygmunt Tobor. Pisma wybrane. Prawo – interpretacja – intencja*, (red.) A. Bielska-Brodziak, T. Pietrzykowski, S. Tkacz, Warszawa 2022
- Uchwała NSA z dnia 20 marca 2000 r., FPS 14/99, ONSA 3/2000, poz. 92
- Uchwała NSA z dnia 14 marca 2011 r., II FPS 8/10, LEX nr 736536
- Uchwała SN z dnia 24 maja 2005 r., I KZP 5/05, OSNKW 6/2005, poz. 48
- Wprowadzenie*, [w:] *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Najnowszy przekład z języków oryginalnych z komentarzem*, Częstochowa 2009, s. 19–22
- Wronkowska S., *O niektórych osobliwościach konstytucji i jej interpretacji*, [w:] M. Smolak (red.), *Wykładnia konstytucji. Aktualne problemy i tendencje*, Warszawa 2016, s. 15–37
- Wronkowska S., *O swoistości wykładni konstytucji. Uwagi kolejne*, „Przegląd Konstytucyjny” 2018, nr 1, s. 12–25
- Wróblewski J., *Zagadnienia teorii wykładni prawa ludowego*, Warszawa 1959
- Wróblewski J., *Wartości a decyzja sądowa*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1973
- Wróblewski J., *Sądowe stosowanie prawa*, Warszawa 1988
- Wyrok NSA z dnia 18 grudnia 2000 r., III SA 3055/99, LEX nr 46052
- Wyrok NSA z dnia 1 lipca 2014 r., II FSK 1066/14, LEX nr 1494487
- Wyrok SN z dnia 16 stycznia 1996 r., I PRN 100/95, OSNP 14/1996, poz. 199
- Wyrok SN z dnia 16 lutego 2012 r., III KK 253/11, OSNKW 9/2012, poz. 90
- Wyrok WSA w Gliwicach z dnia 25 maja 2009 r., III SA/GI 68/09, LEX nr 505763
- Wyrok WSA w Gliwicach z dnia 25 stycznia 2021 r., I SA/GI 474/20, LEX nr 3120404
- Wyrok WSA w Warszawie z dnia 19 października 2009 r., VI SA/Wa 1374/09, LEX nr 584152.
- Yarchin W., *History of Biblical Interpretation. A Reader*, Peabody MA 2004
- Zawłocki R., *O metodzie interpretacji przepisów prawa karnego*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2004, z. 4, s. 81–96
- Zeifert M., *Gramatyka przepisu jako przesłanka decyzji interpretacyjnej*, Katowice 2019.

Zieliński M., *Wykładnia prawa. Zasady – reguły – wskazówki*, Warszawa 2017

Ziemiński Z., *Teoria prawa*, Poznań 1997

Zirk-Sadowski M., *Epistemologia prawa a teorie wykładni*, [w:] M. Borucka-Arctowa (red.), *Prawo – władza – społeczeństwo – polityka. Księga jubileuszowa Profesora Krzysztofa Paleckiego*, Toruń 2006, s. 67–78

Zuck R.B., *Basic Bible Interpretation*, Wheaton 1991